

Etos odgovornosti i ekološka osjetljivost

Ivan Cifrić

Filozofski fakultet Zagreb

Sažetak

U članku se raspravlja o odnosu »odgovornosti za ekološke uojete života« prema »ekološkoj osjetljivosti«, »ograničavanju suvereniteta nad prirodnim dobrima« i »pravu vrsta na životni prostor«.

Provedeno je empirijsko istraživanje (1997) na studentskom uzorku (685) četiriju fakulteta na Sveučilištu u Zagrebu. U obradi je korištena faktorska analiza i analiza varijance.

Istraživana je percepcija četiri tipa eko-etosa: antropocentrički, utilitaristički, biocentrički i holistički. Najveći postotak ispitanika (91%) prihvaća holistički tip odgovornosti.

Većina (97%) ispitanika (na primjeru prašume i Brazila) prihvaća ograničavanje državnog suvereniteta nad prirodnim dobrima. Najviše zagovornika holističkog etos-tipa smatra da ograničavanje suvereniteta treba kompenzirati (43%) ili ograničiti bez kompenzacije (45%).

Isto tako većina ispitanika smatra da čovjek nema veća prava na životni prostor od ostalih vrsta. Najveći postotak takvih (65%) su pristalice holističkog etos-tipa.

Dobivena su dva faktora ekološke osjetljivosti. Ispitanici koji prihvaćaju pristup »korištenja prirode« zagovaraju potpuni državni suverenitet nad prirodnim dobrima i veća čovjekova prava na životni prostor; ispitanici koji prihvaćaju »zaštitu prirode«, zagovaraju ograničavanje državnog suvereniteta nad prirodnim dobrima i jednaka prava čovjeka i ostalih vrsta na životni prostor.

Istraživanje je pokazalo polarizaciju ispitanika na (malobrojne) antropocentričku orijentaciju (egocentrička i utilitaristička) s predkonvencionalnom, i (većinu) ne-antropocentričku orijentaciju (biocentrička i holistička) s postkonvencionalnom moralnom razinom prosuđivanja.

Ključne riječi: etika, ekološka osjetljivost, ekološka odgovornost, prava vrsta, suverenitet, zajednička skrb čovječanstva, životni prostor

»Dostojanstvo čovjeka sastoji se u tome što je nositelj nečega što ga transcendirira, i stoga je mogući kraj čovjeka stvar koja nipošto ne pogađa jedino njega samoga. Kolektivno samoubojstvo vrste, upravo stoga što nije puka prirodna katastrofa već čovjekova odgovornost, bilo bi toliki zločin protiv apsoluta da bi zasjenilo sve što se do sada dogodilo (a tu zaista ima dovoljno užasa)«.

»Tko sebe ne shvaća kao dio velikoga povijesnog razvoja, teško će moći raspolagati osjećajem odgovornosti prema prirodi –jer u dubini duše znade da nema ničega što se isplati nastavljanju.«

(V. Hösle, *Filozofija ekološke krize*, str. 9 i 68)

1. UVOD

Priznavanjem ekoloških problema kao globalnih, osobito klimatskih promjena, razaranje stratosfernog ozonskog sloja, ugrožavanje biogenetske raznolikosti, opasnog otpada na zemlji, u vodi i atmosferi (kozmosu) uz zastarjele tehnologije (Simonis, 1996), moguće je problem razvoja modernog društva pratiti kao paralelni proces rasta

antropogenih struktura i rasta njihovih posljedica: nastaju kompleksne globalne strukture koje izazivaju socijalne znanosti u interpretaciji novog stanja. Razvoj industrijske civilizacije ide zajedno s razvojem zagađivanja njezina okoliša. U kvalitativno novom društvenom prirodnom stanju (Moscovici, 1982) povećava se pojedinačna, kolektivna i globalna osjetljivost na ekološke probleme. Spoznaja da se problemi ne mogu riješiti u polju ekonomije ili tehnologije sve više se zahtijevaju promjene mišljenja i vrijednosti kao pretpostavke međunarodne kooperacije na osnovi konsenzusa. U tom je i pojedinac, a ne samo institucije, nezaobilazan subjekt, pa se sve više postavljaju pitanja pojedinačne, kolektivne i institucionalne (su)odgovornosti. Posebno su značajna pitanja monopola na prirodna dobra i tehnologije, prava na životni prostor i ekološke uvjete života.

U hrvatskom društvu posljednjih godina se radikalno mijenja vrijednosni sustav. O tome još nemamo sustavnih empirijskih istraživanja nego općih spoznaja. Promjene koje danas možemo empirijski identificirati »pripremane« su u kontaktu s europskim društvima više od jednog desetljeća. U Inglehartovoj (Inglehart, 1989:101) matrici promjene vrednota možemo reći da je na sceni snažan prodor postmaterijalističkih vrijednosti, što se pokazalo i u nekim ranijim istraživanjima (Cifrić, 1994), ali i nastanak mješovitih tipova vrijednosti (Štulhofer/Kufrin, 1996). Međutim, za empirijsko stanje vrednota u hrvatskom društvu značajnije su promjene samog vrijednosnog modela. Te promjene se posljednjih godina zbivaju kao radikalna zamjena kolektivno–egalitarnog u individualno–liberalni vrijednosni model (Hillmann, 1981). S tim promjenama u kojima osobitu vrijednost ima privatno vlasništvo, problematizira se i odgovornost pojedinca i institucija za okoliš. Utjecajem zapadnih vrijednosti na tranzicijska društva, općenito se mogu očekivati slični obrasci u ponašanju kao u razvijenim zapadnim zemljama. Imamo na umu i činjenicu snažnog utjecaja tradicije utemeljene na predmodernosti hrvatskog društva. Ne radi se samo o pitanju retraditionalizacije ili modernizacije vrijednosti, nego i o tradicionalnom etosu. Lokalna zajednica, osobito seoska, još ima u svojim obrascima ponašanja na razini kolektiva i pojedinca ugrađene mehanizme zaštite okoliša. Oni nisu plod obrazovanja već stabilne tradicije ruralne kulture. Na njih treba računati bilo u smislu utjecaja na odgoj pojedinca a time i na njegovo ponašanje, bilo u smislu kompenzacije institucionalnim mehanizmima u zaštiti okoliša.

2. ETIKA ODGOVORNOSTI

U predmodernim društvima se socijalna struktura kao i kultura stoljećima ne mijenjaju, pa se može govoriti o stabilnosti etosa i dominaciji cikličkog vremena (biološki sat). Nasuprot tome industrijsko društvo donosi promjene vrijednosnog sustava i ubrzava društvene mijene. U njemu dominirajuće linearno vrijeme (tehnički sat) ubrzava događanja (Reheis, 1996). Tehničko–industrijski odnos čovjeka prema prirodi postao je nesiguran. Sve to narušava stabilnost tradicionalnog etosa a novi se teško može uspostaviti zbog brzih promjena (Cifrić, 1997). Zato se umjesto »etike etosa« (Kluxen, 1974) sve više govori o »etici posljedica«, umjesto procjene moralnosti samog čina o procjeni moralnosti posljedica. Posljedice pak postaju sve kompleksnije i nepoznate (kao i metode njihova procjenjivanja) pa pored »internalističkog« koncepta odgovornosti utemeljenog na moralnim normama, nastupa »eksternalistički« koncept odgovornosti (Zimmerli, 1987) utemeljenog na pravnim normama u društvu. To ne

znači ni nestanak niti gubitak čovjekovih moralnih obveza već pokušaj popune praznina regulacije odgovornosti u tehničkom društvu. Pojedinaac kao djelatnik u procesu tehnički kompleksnog rada gubi subjektivitet i postaje sve više su-odgovoran, a odgovornost preuzimaju i druge institucije koje sudjeluju u radnom projektu. Međutim, čovjek ne gubi subjektivitet i zato podliježe i »etici načela« (principa). Ekološka etika nije zamjena za etiku načela, nego njihova konkretizacija preko tradicije, tj. »etika etosa« (Irrgang, 1992:51) pri čemu se etos može shvatiti kao »djelatni obrazac«. »Etika etosa« (Kluxen, 1974:20) je moralna refleksija prakse u prostoru između dobra i zla, a etos je suština norme.

Naime, pitanja zaštite prirode, njezine vrijednosti i prava su dio primijenjene (*applied*) a ne etike načela (*Prinzipienethik*), jer neka ponašanja »prema« i »u« okolišu ne traže uporišta u »posljednjim vrijednostima«. Primijenjena etika se istina temelji na dužnostima i normama ali ne zahtijeva utemeljenje smisla njihova općenitog važenja. Ekološka etika, kao općenito etika, nije samo prosto promatranje morala nego mora uvijek preispitivati i opravdanost važećih zahtjeva moralnih prosudbi.

Pretpostavka odgovornosti je obvezatna skrb za sve ono što ovisi o nama i na što možemo utjecati. Odgovornost proizlazi ne samo iz individualnog odnosa nego je društveno uvjetovana. Zabrinutost za okoliš utemeljena je na činjenici porasta proizvedene prirode, neposrednih zahvata u primarnu prirodu i njezino unutarnje prestrukturiranje (genetski inžinjering) i svakako mogućnošću globalnog uništenja.

Za svako društvo možemo reći da u njemu postoji »ekološka svijesti o odgovornosti«, bez obzira što se taj kompleks empirijski različito izražava u različitim društvima i vremenskoj dimenziji, jer u svakom tipu društva (kulturi) susrećemo na specifičan način riješeno temeljno ekološko pitanje a to je odnos čovjek (društvo) – okoliš (priroda). Taj odnos se mijenja s društvenim mijenama, pa je danas u modernom društvu postalo ponovno aktualno pitanje. **Ekološka svijest o odgovornosti** pojmovno obuhvaća **svijest o okolišu, predodžbe o kontroli i moralne predodžbe** (Siebenhüner, 1996:57). U svojoj kompleksnosti, o kojoj ovdje nije riječ, odgovornost pretpostavlja neke relacije »subjekta« (tko je odgovoran), »područje« (za što je odgovoran) i »instancu« (pred kim je odgovoran). Često se pojavljuju nejasnoće i problemi jer istodobno postoji više paralelnih instanci odgovornosti. Naše istraživanje se ograničilo samo na osnovno opredjeljenje ispitanika (subjekta) za »područje«, tj. na pitanje na što se proteže ekološka dimenzija čovjekove odgovornosti – etičke pozicije.

Pozicije ekološke etike temelje se na konceptima odnosa čovjeka i prirode, pa se čovjekova odgovornost promatra preko ekološko-etičkih koncepata – primjerice: antropocentrički, patocentrički, biocentrički, fiziocentrički (Schlitt, 1992:25). Diskusije o ekološkoj etici zaoštavaju se oko temeljnog pitanja a to je ima li priroda vrijednost po sebi i u kojoj mjeri čovjek može dopustiti zahvate znanstveno-tehničkog napretka i prihvatiti rizike i opasnosti. Nekoliko etičkih orijentacija smatramo značajnim za problematiku ekološke odgovornosti. U svakoj se od njih odgovornost interpretira i fokusira uvažavanjem ili respektiranjem nekih »objekata« smještenih u hijerarhiju vrijednosti. A nekima se pripisuju vrijednosti najvišeg ranga.

U ovom empirijskom istraživanju uzeto je u obzir samo nekoliko orijentacija u ekološkoj etici: antropocentrička, utilitaristička, biocentrička i holistička, što ne znači da smo time prihvatili jednu klasifikaciju ekoloških etičkih koncepata niti da su drugi manje značajni. Spomenute orijentacije predstavljene su u pojednostavljenoj formi i

oblikovane kao pojedinačne tvrdnje koje »reprezentiraju« neku ekološko–etičku orijentaciju. Nije nam niti blizu pomisao da se ispitanici u životu ponašaju isključivo prema jednoj etos–orijentaciji, tj. po uzoru one orijentacije koju u istraživanju preferiraju. Život je mnogo kompleksniji, pa čovjek (i različite socijalne skupine) svoje ponašanje u okolišu i prema okolišu adaptiraju situaciji i kontekstu. To pokazuju i empirijska istraživanja u svijetu (Reusswig, 1994). Osim toga konkretni identitet pojedinca mijenja se tijekom života zbog njegovih bioloških mijena kao i socijalnih promjena u kojima oblikuje svoj identitet. Primjerice, paleta i hijerarhija vrijednosti dvadesetgodišnjaka razlikuje se od palete i hijerarhije vrijednosti pedesetgodišnjaka. Čovjek stalno potvrđuje svoj identitet u društvu primjereno životnoj orijentaciji (Lohaus, 1995).

1. Antropocentrizam (egocentrizam). Temelj mu je u fiksiranju svijeta na čovjeka kao najvišu vrijednost. Čovjek je u središtu svih zbivanja i sve služi čovjeku, a čovjek svemu određuje smisao. Korijeni mu se, prema interpretacijama, mogu naći u biblijskim tekstovima kao i u grčkoj filozofiji. Takav ekskluzivni status čovjeka posljedica je i antropocentričkog humanizma. U sklopu zapadnoeuropske civilizacije i filozofske misli, poglavito kartezijanske (Descartes), razdvajanje subjekta (*res cogitans*) i objekta (*res extensa*) postalo je osnova baconovskog »projekta napretka« (Schäfer, 1991) i iskorištavanja prirode.

Nasuprot tvrdom (*strong*) antropocentrizmu i Kantovom univerzalizmu kategoričkog imperativa, u literaturi se govori o »relativnom« (Pozaić, 1991:94) odnosno »slabom« (*weak*) antropocentrizmu (Norton, 1993) koji uključuje veoma promišljene prioritete, a »antropocentrik« se opisuje preko odgovornosti (Auer, 1984) u teocentričkoj orijentaciji. Irrgang, također, predlaže modifikaciju antropocentrika tj. »etos ekološki orijentiranog humaniteta« (Irrgang, 1992:67)

Pomak u odnosu prema prirodi, osobito opasnostima za budućnost zbog ekološke krize je u zahtjevima za nastavljanjem, ali i korekcijom Kantove etike (Hösle, 1996:62) i njegova kategoričkog imperativa koji prema Jonasi glasi: »Radi tako da su posljedice tvog djelovanja snošljive s trajanjem pravog ljudskog života na zemlji« (Jonas, 1979:36).¹

Neki autori upozoravaju na različite razine tumačenja antropocentrizma: (a) »materijalna« razina – ideja da je čovječanstvo centar svemira ili cilj evolucije, (b) razina »etos forme« – odgovornost pred Bogom za suljude i za stvaranje, (c) »metodički antropocentrik« – u spoznaji i djelovanju čovjek ne može biti eliminiran bez ignoriranja suštinske dimenzije spoznavanja i djelovanja i (d) razina »modernog antropocentrizma« – potrebe čovjeka su posljednje mjerilo razvoja znanosti i tehnologije (Irrgang, 1992:63; 1996:218–219).

2. Utilitarizam. Polazi od teze da korisnost (utemeljivač je Jeremy Bentham) legitimira moralno ponašanje, koje je dopušteno ako služi dobru svih. Odlučujuću ulogu ima povećanje sreće i smanjivanje trpnje. Djelovanje se ne vrednuje kao takvo (kao kod kategoričkog imperativa!) nego s obzirom na interese i posljedice – koristi i štete. Problem je ipak u tome da se u devizi »najveća moguća sreća za najveći mogući broj ljudi« mogu izgubiti iz vida pojedinci, pa i cijele skupine.

U svakodnevnom ponašanju pojedinca, pa i industrijske civilizacije, utilitarizam je

¹ U izdanju »V. Masleša« iz Sarajeva 1990. na stranici 28.

često vodio besmislenim postupcima u opravdavanju postupaka za srećom najvećeg broja ljudi. Zaštita ozonskog sloja proizlazi iz ljudskih interesa a ne prava prirode (O₃-molekule). Argumentacija za utilitarno ponašanje, primjerice moralni kriterij u zaštiti prirode (životinja), može biti interes čovjeka za neposrednu korist (antropocentrična) od tih vrsta životinja ili osjećaj da treba štititi one životinje za koje se pretpostavlja da imaju sposobnost osjećaja i trpljenja (patocentrična) kao kod Singera (1984) i Birnbachera (1986). Jer, moral nema samocilj nego je u službi »dobrog života« (Birnbacher, 1988:28). U obzir se uzimaju vrste za koje čovjek procijeni da su vrijedne zaštite (Altner, 1991:33).

Ekološki utilitarizam tematizira dvije dimenzije problema, odnosno dvije grane: futuristička – vrednovanje budućnosti osobito probleme prava budućih generacija i ekonomistička – problem određivanja cijena (Ott, 1994:117). Utilitarizam se profilira u odnosu na teleološko razumijevanje normi (uloga morala) i prosvijećenom antropocentrizmu – on promatra isključivo svjesno biće kao nositelja »vrijednog« i »nevrijednog«.

3. Biocentrizam. Biocentrična ekološka etika ograničava se na sva živa bića, a isključuje neživu prirodu. Temeljna vrijednost biocentričke etike je život po sebi. Albert Schweitzer to izražava: »Ja sam život koji želi živjeti, u središtu života koji želi živjeti«. Neživa priroda je okoliš žive prirode u kojoj sve što živi ima pravo na opstanak. Nasuprot statičnosti antropocentričke pozicije, biocentrička pozicija je dinamička (Altner, 1991:200) i propituje odgovornost ljudskog djelovanja za sav živi svijet u kojemu se različite vrste i pojedinci međusobno nalaze u predprogramiranim konfliktnim i konkurentskim odnosima. Prema Albertu Schweitzeru postoji neograničeno široka odgovornost prema životu (*Ehrfucht vor dem Leben*) svemu što živi i ne postoje među njima razlike između višeg i nižeg u etičkom smislu (Schweitzer, 1966). Neki autori ipak razlikuju različite vrijednosne razine (Hafemann, 1988), a time i odgovornosti.

Jedno od ključnih pitanja jest može li se i na koji način životinjama pripisati svijest. Primjereno evolucionističkom gledištu biocentričko gledište nivelira razlike čovjek–životinja i zahtijeva nepristrano respektiranje pojedinog organizma (Taylor, 1986:47). Slično postupaju i neki drugi autori. Razlika u svijesti između čovjeka i životinje nije suštinska nego stupnjevita, kako to argumentira Tom Regan (1993). Životinjama treba omogućiti zadovoljavanje osnovnih potreba, pa se prema njima kao i prema djeci treba odnositi paternalistički. Čovjek mora uvažiti da primarne (bazalne) potrebe životinja imaju prednost pred sekundarnim potrebama čovjeka. No, čovjek ima pravo zaštititi se od opasnih organizama.

Smatra se da u kulturama (iako različitim) postoje neki zajednički bazični ideali (autonomija, pravda, ljubav, održanje života) temeljem kojih je moguća univerzalna bioetika (Macer, 1994).

4. Holizam. Temelj holističkog pristupa (slike svijeta) je u shvaćanju povezanosti čovjeka i njegovog prirodnog »susvijeta«, pa otuda i čovjekove dužnosti i odgovornosti za njega kao cjelinu, tj. za živi i neživi svijet.² To ne zahtijeva da čovjek uvijek u svom djelovanju i spoznavanju uzima u obzir »sve« od ljudi do planina, ali nalaže da

2 Zastupnici filozofskog holizma u prvoj polovici 20. stoljeća bili su Jan Christian Smuts (*Holism and Evolution*, 1926) i Adolf Meyer–Abich (*Krisenepochen und Wendepunkte des biologischen Denkens*, 1935. i *Geistgeschichtliche Grundlagen der Biologie*, 1963).

se ne zaboravi i neživi svijet, jer on ima vrijednost po sebi (Meyer–Abich, 1984:114). U tom smislu se ponekad govori i o »fiziocentrizmu« i »kozmoćentrizmu« (Irrgang, 1996:220). Tako Taylor ističe »respect for nature« (Taylor, 1986). Cjelina se, pak, može promatrati »distributivno« ili »kolektivno« (Frankena, 1979:11). U prvom slučaju svijet se sastoji od mnoštva dijelova (segmenata) koje čovjek kao subjekt uzima kao moralne objekte o kojima prosuđuje. U drugom se određuje što je dobro ili loše prema posljedicama i efektima sustava kao cjeline. Budući da čovjek živi u tom sustavu a ne izvan njega i njegov je dio, poteškoća je cjelovitog sagledavanja sistemskih posljedica. Stoga se u etici holizam može shvatiti kao opis zbilje (*sein*) prema vrijednostima (*sollen*), ali ipak ostaje čovjek koji pripisuje i procjenjuje posljedice u sustavu.

Mišljenju ekološke cjeline tj. da cjelina ima prednost pred dijelovima, prepoznatljivo je i u Leopoldovoj *land ethic* (za koju možemo reći da je prva koncepcija etike okoliša) u kojoj zastupa mišljenje da opće dobro cjeline ima prednost pred dobrom pojedinih dijelova (Leopold, 1949). Naravno, jedan od problema je i u tome što se ponekad teško može razdvojiti interes pojedinca, grupe ili zajednički interes (dobro).

Interes za holistički pristup potaknut je promjenama spoznajne paradigme i »odčaravanjem« moderne – njezine prirodne znanosti, nastankom Quantne teorije, prirodnoznanstvene sistemske teorije i ekologije kao hibridne tvorevine. Nastaje »potjera« za univerzalističkim, za adekvatnim tumačenjima svijeta i evolucije u svjetlu novih spoznaja, jer je razvoj pojedinačnih znanosti povećao njihovu kompleksnost, a smanjio opće važenje spoznaja.

3. ISTRAŽIVAČKI PROBLEM I HIPOTEZE

3.1 Problem i hipoteze

Cilj ovog istraživanja je utvrditi distribuciju ispitanika s obzirom na: (a) prihvatljivost ponuđenih tipova ekološke odgovornosti i (b) pokazati u kakvom su odnosu tipovi odgovornosti prema trima pitanjima: ekološkoj osjetljivosti, suverenitetu nad prirodnim dobrima i pravu vrsta na životni prostor.

Nije istraživani ni stupanj odgovornosti niti relacije odgovornosti prema instancama, nego opredjeljenje ispitanika za neki tip odgovornosti tj. za neko područje djelovanja. Tip odgovornosti podrazumijeva jedan od tipova ekološkog etosa. Ovaj termin koristimo zato što se radi o nekim vrednotama koje stoje u »pozadini« ispitanikovih odgovora, tj. o nekom etosu, a etos se odnosi na zajednički život, a ne na individualnu sreću (Sachsse, 1987).

3.1.1 Operacionalizacija problema

S obzirom na navedeno, u istraživanju smo operacionalizirali i konkretizirali osnovne sadržaje istraživanja: »pravo vrsta na životni prostor«, »ekološka osjetljivost«, »suverenitet nad prirodnim dobrima« i »tipove odgovornosti« odnosno »tipove etosa«. Odgovornost se ovdje samo uvjetno izjednačuje s riječi etos. Iako je svaki etos partikularan s obzirom na sadržaj normi, ali i s obzirom na raznolike socijalne skupine, ipak iz svakog etosa proizlazi i čovjekova odgovornost za djelovanje.

A. Tipovi odgovornosti u čijoj su pozadini različiti tipovi etosa definirani su shodno spomenutim shvaćanjima. U upitniku su formulirana četiri tipa odgovornosti, odnosno etos–tipa s konkretnim formulacijama: »antropocentrički« (egocentrički) –

»Čovjek je odgovoran samo za sebe, tj. za svoju vrstu«; »utilitaristički« – čovjekova odgovornost proteže se i na njemu korisne biljke i životinje; »biocentrični« – »Čovjekova odgovornost proteže se na sve biljne i životinjske vrste«, i »holistički« – »Čovjekova odgovornost proteže se na sav živi i neživi svijet«.

B. Pravo vrsta na životni prostor definirano je pomoću tri varijable. Svaka od njih simbolično predstavlja drukčiji pristup odnosa čovjeka i drugih vrsta u globalnom životnom prostoru.

Prvi pristup simbolizira općenito čovjekovu »dominaciju« nad prirodom, koja je dosad u njegovoj povijesti obilježila prednost u razvoju, i veća prava. U ovom pristupu priroda se shvaća kao objekt, a priznaju joj se uglavnom instrumentalne vrijednosti. Ta je pozicija u upitniku glasila: »Čovjek ima više prava na životni prostor od ostalih vrsta«.

Drugi pristup simbolizira »kooperaciju« (koegzistenciju) između čovjeka i (drugih vrsta) sveg ostalog svijeta, a pretpostavlja pripisivanje prirodi izvjesnog subjektiviteta (prava) i priznavanje postojanja intrinzične (inherentne) vrijednosti prirode (Armstrong/Botzler, 1993:53). Pristup se praktično izražava u čovjekovoj ulozi zaštitnika drugih vrsta,³ a u upitniku je glasilo: »Pravo čovjeka na životni prostor nije veće od prava ostalih vrsta«.

Treći pristup simbolizira »borbu za opstanak« kao odnos između vrsta, pri čemu je pravo na životni prostor definirano količinom moći kojom se on osvaja, a ona snagom postignutom u stupnju evolucije vrste. U tom načelu suparništva na životni prostor slabiji se isključuje iz »igre«. Formulacija je glasila: »Svaka vrsta ima onoliko prava na životni prostor koliko ga uspije izboriti«.

C. Problem suvereniteta nad prirodnim dobrima operacionaliziran je na primjeru prašume (zbog njezina značenja) i države Brazil, i to preko tri tvrdnje: U prvoj se dopušta potpuni suverenitet države nad prašumom, a u druge dvije ograničava državni suverenitet.

D. Konačno ekološka osjetljivost je operacionalizirana preko osam itema u kojima se: u po dva itema izražava (a) općenita antropocentrička pozicija (1 i 3), (b) praktično ponašanje prema okolišu (6 i 8), (c) pozitivni učinci čovjekova vrednovanja prirode i djelovanja u okolišu kao izvjesno opravdanje za postupke (2 i 7) te (d) upozorenje na ekološku katastrofu i potrebu ograničavanja (4 i 5). Na taj način pokušavamo utvrditi neke konkretne /ne/osjetljivosti koje mogu biti u svezi s tipovima odgovornosti.

3.1.2. Početne hipoteze

U ovome radu pošli smo od nekoliko hipoteza. Najopćenitija hipoteza odnosila se na naša očekivanja od ispitanika da prihvate jedan od tipova odgovornosti. S obzirom na ključne vrijednosti industrijske civilizacije kojoj pripada i hrvatsko društvo, pretpostavili smo izraženiju diferencijaciju ispitanika u prihvaćanju tipova odgovornosti. S jedne strane očekujemo grupiranje ispitanika oko antropocentričke i utilitarističke, a s druge oko biocentričke i holističke odgovornosti. Ovu pretpostavku temeljimo na ranije utvrđenim latentnim strukturama koje podržavaju odnosno osporavaju antro-

³ Sasvim je drugo pitanje »zašto« to čovjek čini i »kako« to čini. Najkraći odgovor o čovjekovim motivima zaštite može biti njegova zabrinutost za svoju egzistenciju – najčešće za egzistenciju nekoliko generacija, ali nikako ne odričemo ni generičke motive.

pocentrizam (Cifrić, 1994). Isto tako su naša očekivanja da će se ovakva diferencijacija pokazati i na ostalim istraživačkim problemima.

Pored ove, postavljene su još tri hipoteze koje se odnose na tri problema s kojima se dovodi u svezu tip odgovornosti.

1. U **ekološkoj osjetljivosti** zagovornici biocentričke i holističke etike više su skloni prihvaćati tvrdnje o upozorenju na ekološke opasnosti i vrednotama koje osiguravaju perspektive dugotrajnijeg opstanka nego ispitanici u druga dva tipa odgovornosti. Prvi su skloniji ekološkoj senzibilnosti, a drugi indiferentnosti.

2. U pogledu pitanja **suvereniteta nad prirodnim dobrima**, biocentristi i holisti više od antropocentrista i utilitarista zagovaraju ograničavanje suvereniteta nad prirodnim dobrima. Antropocentristi i utilitaristi skloniji su prihvaćanju potpunog suvereniteta nacionalne države nad prirodnim dobrima.

3. Holisti i biocentristi više su skloniji zastupiti jednaka prava svih vrsta na **životni prostor** nego antropocentristi i utilitaristi koji pripisuju čovjeku veća prava na životni prostor.

3.2 Uzorak i metode istraživanja

Empirijsko istraživanje je provedeno u Zavodu za sociologiju u okviru podprojekta »Bioetika« 1997. godine na uzorku od 685 ispitanika (na prvoj godini 388 i četvrtoj godini 297) studenta studija Agronomije (157), Sociologije (102), Hrvatskih studija (81), Fakulteta strojarstva i brodogradnje (187) i Medicine (158). Anketno istraživanje proveli su kvalificirani anketari u razdoblju siječanj–travanj 1997. godine.⁴

Za istraživanje formulirana su pitanja i instrumenti za ispitivanje »tipova odgovornosti«, »ekološke senzibilnosti«, »životnog prostora«, »ekološkog ponašanja« i odnosa prema »suverenitetu nad prirodnim dobrima«, koji su zajedno s drugim instrumentima tvorili kompleksniji upitnik anketnog istraživanja.

U obradi rezultata korištene su univarijatne statističke tehnike za izračunavanje frekvencija i postotaka. Za utvrđivanje statistički značajnih razlika korišteni su t–test, hi–kvadrat test i analiza varijance. Za utvrđivanje latentnog prostora primijenjena je multivarijatna analiza pod komponentnim modelom uz GK kriterij sažimanja dimenzija. Bazična solucija rotirana je oblimin transformacijom. Kriterij interpretacije na dobivenim oblimin faktorima bila je korelacija varijable s faktorom 0.40 i više. Za utvrđivanje značajnosti razlika ($p < 0.05$) među pojedinim parovima skupina korišten je Schefferov test.

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA

4.1 ETOSI ODGOVORNOSTI

Od četiri simbolički predstavljene etičke pozicije čovjekove odgovornosti za ekološke uvjete života, najveći broj ispitanika prihvaća stajalište da je čovjeku najprimjereniji holistički tip odgovornosti. Zanimljivo je da su odgovornost antropocentričkog i

⁴ Istraživanje je potprojekt projekta »Socijalnoekološki i modernizacijski procesi u Hrvatskoj« (130700) što ga financira Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske. Provedbu anketnog istraživanja financijski je podržao Institut Otvoreno društvo Hrvatska.

utilitarističkog tipa gotovo beznačajno zastupljeni. Naša očekivanja bila su da će ove dvije pozicije biti značajno više zastupljene. Ta očekivanja temelje se na kvalifikacijama da je cjelokupna industrijska civilizacija antropocentrički i utilitaristički usmjerena, a pojedinac se u svakodnevici ponaša u skladu s tom općom orijentacijom.

S obzirom na činjenicu da 91% ispitanika prihvaća holistički tip odgovornosti kao njima osobno najprihvatljiviji, pomalo začuđuje da je biocentrički tip odgovornosti tako malo (5.7%) zastupljen. Naime, biocentrička etička pozicija je znatno »bliža« holističkoj nego bilo kojoj antropocentričkoj.

Tablica 1 – Pregled tipova odgovornosti

Tipovi odgovornosti	% ispitanika
1. Antropocentristi (egocentristi): Čovjek je odgovoran samo za sebe, tj. samo za svoju vrstu	1.5
2. Utilitaristi: Čovjekova odgovornost proteže se i na njemu korisne biljke i životinje	1.5
3. Biocentristi: Čovjekova odgovornost proteže se na sve biljne i životinjske vrste	5.7
4. Holisti: Čovjekova odgovornost proteže se na sav živi i neživi svijet	91.4

Možda i ne začuđuje ovakva distribucija odgovora ako uzmemo u obzir da je u istom istraživanju, na pitanje o odgovornosti znanstvenika za posljedice primjene njihovih rezultata, utvrđeno da znanstvenik ima najviše odgovornosti: prema sebi i svojoj savjesti – 14,1% ispitanika; prema cijelom čovječanstvu – 54,2% ispitanika te prema budućim generacijama – 30,0% ispitanika. Manje od 1% ispitanika misli da su znanstvenici najviše odgovorni i prema znanstvenoj zajednici – 0,7%, državi – 0,3% i financijerima znanstvenih istraživanja – 0,7%. To naravno u praksi ne izgleda baš tako, jer je moralna dimenzija odgovornosti jedna, istina za čovjeka kao biće najvažnija i usmjerena na opće vrijednosti, ali postoje i druge dimenzije. Primjerice pravna dimenzija ili profesionalna dimenzija odgovornosti, primjerice odgovornost za uloge u kojoj nastaje su–odgovornost« (Lenk, 1987). Zato se i govori o »podijeljenoj odgovornosti« (Ropohl, 1987) u kojoj se subjekt i objekt djelovanja ne podudaraju (Zimmerli, 1987). Naime čovjekov »svijet djelovanja« koji se širi sve brže, čini se, nije popraćen proširenjem njegova »svijeta opažanja« (Hösle, 1996:73), pa posljedice prvog ostaju sve nedohvatljivije.

Zanimalo nas je postoje li razlike u odgovorima s obzirom na **sociodemografska obilježja** ispitanika. Testovi po spolu, obrazovanju oca, obrazovanju majke, religioznosti (odnosu prema vjeri), konfesionalnosti (vjerskoj pripadnosti), materijalnog statusa obitelji te tipu naselja, pokazali su da samo procjena materijalnog statusa obitelji statistički značajno ($p < 0.05$) diskriminira ispitanike u pogledu mišljenja o odgovornosti (hi–kvadrat = 13.3195, $df = 6$, $P = 0.038$). Pri tome je viši materijalni status obitelji povezan s holističkim tipom odgovornosti. Iako se ovdje radi o studentskom uzorku, može se hipotetički tvrditi da bolji materijalni standard donosi i odgovornost globalnog tipa, što se može u nekom drugom istraživanju provjeriti. Otkud ta povezanost? Je li ona u uskoj vezi s tezom da se tek s potrošnjom dobara mogu sagledati i posljedice trošenja, pa se pojavljuju drukčije vrijednosti. Inglehart (1989) je ukazivao na to da su u ekonomskom prosperitetu zastupljene materijalističke vrijednosti, a potom spoznaja o nekim drugim – postmaterijalističkim vrijednostima.

4.2 Ekološka osjetljivost

Tablica 2 – Pregled rezultata ekološke osjetljivosti

Tvrdnje	1+2	3	4+5	\bar{X}	s
1. Čovjek, kao najrazvijenije biće na Zemlji, smije odlučivati o sudbini svega biljnog i životinjskog svijeta.	78.8	5.7	15.5	1.93	1.91
2. Ekološki problemi nisu tako ozbiljni kako se to nastoji prikazati.	88.5	5.6	6.0	1.68	.86
3. Priroda nema nikakvu svrhu sama po sebi; njezinu svrhu određuje čovjek.	89.6	5.0	5.4	1.48	.85
4. Ako se nastavi sadašnje zagađivanje okoliša, Zemlju će uskoro zadesiti ekološka katastrofa koja će iz temelja promijeniti sadašnji način života u razvijenim zemljama.	10.5	13.2	76.3	4.01	1.03
5. Moramo smanjiti potrošnju prirodnih resursa (sirovina, energije, obradivih površina itd.) kako bismo ih sačuvali za buduće generacije, čak i ako to za našu generaciju znači niži standard življenja.	16.0	23.9	60.1	3.58	1.04
6. Čovjek ima pravo uništavati one biljne i životinjske vrste koje mu nanose štetu.	68.0	16.5	15.5	2.18	1.11
7. Pozitivni učinci ekonomskog razvoja daleko nadmašuju njegov štetan učinak na okoliš.	53.0	29.4	17.6	2.49	1.02
8. Čovjek ima pravo mijenjati postojeće i stvarati nove vrste biljaka i životinja ako mu to koristi.	54.4	22.9	22.7	2.45	1.15

Iz tablice se vidi da se većina ispitanika slaže samo sa dvije tvrdnje (br. 4 i 5), a sa svim ostalim tvrdnjama većina ispitanika se ne slaže. Prema aritmetičkim sredinama najviše su prihvaćene dvije tvrdnje. Jedna (br.4) upozorava na mogućnost ekološke katastrofe ako se nastave tendencije zagađivanja okoliša, što će ugroziti i razvijene zemlje, a druga (br. 5) zagovara nužnost smanjivanja potrošnje prirodnih resursa kako bi ih sačuvali i za buduće generacije, iako bi to za našu generaciju značilo niži standard.

Sve ostale tvrdnje imaju manju prosječnu vrijednost od 2.5. U drugu skupinu tvrdnji ulaze tvrdnje br. 6, 7 i 8. One govore o prevladavanju pozitivnih učinaka ekonomskog razvoja (7), što minimizira ekološke posljedice, o pravu čovjeka na promjene u biljnom i životinjskom svijetu – od uništavanja njemu štetnih (6) do stvaranja novih vrsta (8). U njima je prisutna antropocentrička agresivnost.

U posljednjoj skupini također su tri tvrdnje (br. 1, 2 i 3). Sadržaj ovih tvrdnji također je antropocentrički usmjeren. Prema njima, čovjek odlučuje o sudbini prirodnog svijeta (1) i svrsi prirode (3), i uglavnom socijalno konstruira ekološke probleme (2). Sve tri tvrdnje zajedno izražavaju »ekološku neosjetljivost« i »indiferentnost«, a osobito ona o socijalnoj konstrukciji ekoloških problema. Ekološka indiferentnost i ekološka ignorancija katkad se pripisuju zapadnoindustrijskoj civilizaciji kao ključna pogreška koja je stvorila globalnu ekološku krizu, što bi trebalo biti poučno za istočne kulture i razvoj njihovih društava (Macer, 1994).

4.2.1 Faktorska struktura ekološke osjetljivosti

U analizi nas je zanimalo kakva je latentna struktura prostora koju tvore osam spomenutih tvrdnji. Faktorska analiza izdvojila je bazičnu soluciju iz koje su oblimin transformacijom dobivene dvije latentne strukture. Navedena struktura oblimin faktora objašnjava 43.6% ukupne varijance.

Prvi faktor sadrži pet tvrdnji. U njima čovjek, kao najrazvijenije zemaljsko biće, odlučuje o svem biljnom i životinjskom svijetu (1) pa ima pravo uništavati sve vrste koje mu štete (6) ili ih mijenjati ako mu to koristi (8). On određuje svrhu prirode (3) po svojim mjerilima. Gospodarski razvoj ima daleko veće pozitivne učinke od štetnih učinaka (7). Nedvojbeno je da se radi o relativno strukturiranoj antropocentričnoj poziciji koja prakticira utilitarizam kao osnovu djelovanja i sigurnog života. Utilitarnost (korisnost i praktičnost) je legitimacija (osnova) čovjekove sigurne perspektive. Ovaj faktor označava **korištenje prirode**.

Drugi faktor sadrži samo tri, s faktorom visoko korelirane, tvrdnje od kojih je jedna (2) negativno korelirana. U sadržajnom smislu obuhvaća (a) minimiziranje (umanjivanje) ekoloških problema tj. da oni nisu tako ozbiljni kako se prikazuju (2), (b) upozorenje na moguću ekološku katastrofu ako se nastave zagađivanja kao što su danas (4) i (c) nužnost štednje i odricanja (5) tj. smanjivanja potrošnje prirodnih dobara kako bismo ih sačuvali budućim generacijama makar smanjivali životni standard. Faktor ima svoju prepoznatljivu logiku ekološkog senzibiliteta za budućnosti: ekološki problemi vode u katastrofu, pa jedino štednja i odricanje mogu osigurati budućim generacijama normalan život. Možemo ga nazvati (zaštita) **čuvanje prirode**.

Tablica 3 – Matrica strukture oblimin faktora

Redni broj tvrdnje	Faktor 1	Faktor 2
6.	.72653	-.14663
8.	.70514	-.13598
1.	.61451	-.28369
3.	.58042	-.41886
7.	.53385	-.15420
4.	-.19518	.80665
5.	-.17130	.75451
2.	.39627	-.70860
lambda	2.620	1.256
% ukupne varijance	32.8	15.7
% faktorske varijance	67.62	32.37

Korelacijska matrica pokazuje negativnu korelaciju dvaju faktora (Tablica 4).

Tablica 4 – Korelacija oblimin faktora

	Faktor 1	Faktor 2
Faktor 1	1.00000	
Faktor 2	-.30766	1.0000

4.2.2. Sociodemografska obilježja ekološke osjetljivosti

U četiri obilježja nalazimo na nekim tvrdnjama statistički značajne razlike. U pogledu obilježja **spol** muškarci značajno više podržavaju tvrdnju br. 2, a žene tvrdnje br. 4 i 5. U obilježju **konfesionalna pripadnost**, katolici u odnosu na pripadnike drugih konfesija više podržavaju tvrdnje br. 1 i 7. S obzirom na **tip naselja**, ispitanici koji su pohađali srednju školu u naselju manjem od 5.000 stanovnika više podržavaju tvrdnje br. 3 i 7 od ispitanika koji su srednju školu pohađali u većim naseljima. Jedino u tvrdnji

br. 7: »Pozitivni učinci ekonomskog razvoja daleko nadmašuju njegov štetan učinak« Schefferov test izdvojio je skupine parova značajnih razlika. Ispitanici iz najmanjih naselja (do 5.000 stanovnika) značajno više podržavaju ovu tvrdnju nego ispitanici iz velikih naselja (preko 100.000 stanovnika). Ovo se može vjerojatno objašnjavati vrijednostima poželjnosti rasta kojima teže stanovnici malih naselja, a s druge strane općenito utjecajem nešto kritičnije urbanizirane okoline prema kvantitativnom rastu. S obzirom na godinu studija statistički se značajno razlikuju ispitanici prve i završne godine studija u dvije tvrdnje (3. i 7.) s tim što ih prosječno više prihvaćaju ispitanici prve godine.

Tablica 5 – Razlike u sociodemografskim obilježjima

Tvrdnje	Spol (t)	Vjera (t)	Tip naselja (F)	God. studija (t)
1.		2.19		
2.	3.03			
3.			3.0092	2.05
4.	-4.57			
5.	-3.47			
7.		3.14	3.4165	2.38

($P < 0.05$)

Analizom varijance utvrđene su statistički značajne razlike između fakulteta na drugoj, četvrtoj i osmoj. Schaefferov test je utvrdio skupine značajnih razlika: na drugoj (strojarstvo – sociologija), četvrtoj (agronomija – strojarstvo) i osmoj tvrdnji (agronomija – sociologija). Studenti strojarstva značajno više od studenata sociologije prihvaćaju tvrdnju da »ekološki problemi nisu tako ozbiljni kako se to nastoji prikazati« (2); studenti agronomije značajno više od studenata strojarstva prihvaćaju tvrdnju o mogućim katastrofama ako se nastavi zagađivanje (4); studenti agronomije značajno više nego studenti sociologije prihvaćaju tvrdnju da »čovjek ima pravo mijenjati postojeće i stvarati nove vrste biljaka i životinja ako mu to koristi« (8).

4.3 Tipovi odgovornosti i ekološka osjetljivost

U ovome odjeljku usporedit ćemo rezultate odgovora ispitanika o odgovornosti za ekološke uvjete života (Tablica 1) s odgovorima o pitanjima ekološke osjetljivosti (Tablica 2). Zanima nas u kakvom su odnosu pojedini tipovi odgovornosti (etosi) prema sadržajima na pojedinim varijablama i prema dobivenim faktorima: »korištenje prirode« (F1) i »čuvanje prirode« (F2). U istraživanju smo pretpostavili (a) da će se pokazati statistički značajne razlike između pojedinih tipova odgovornosti na pojedinačnim varijablama i na faktorima te (b) da su ispitanici tipa antropocentrične odgovornosti skloniji vrijednostima takve orijentacije i obrnuto.

Na pet tvrdnji dobivene su statistički značajne razlike među tipovima odgovornosti, a na četiri tvrdnje su pomoću Schefferova testa utvrđene i skupine parova značajnih razlika. Te skupine vrlo dobro pokazuju na sadržajima tvrdnji antropocentrički (egocentrički) tip odgovornosti, odnosno holistički tip odgovornosti. Antropocentrički etos izdvaja se u tvrdnjama br. 2 i 3, te u tvrdnji br. 6 (iako na njoj nisu utvrđene skupine parova značajnih razlika) nasuprot drugim tipovima etosa kao značajno veće

slaganje s tim tvrdnjama. U tvrdnji da »ekološki problemi nisu toliko ozbiljni kako se to nastoji prikazati« (br.2) egocentrična se odgovornost »konfrontira« sa svim ostalima tipovima. Nasuprot tome, holistički etos značajno više nego antropocentrički (egocentrički etos) podržava upozoravanje na moguće ekološke katastrofe i prihvaća štednju i odricanje u interesu budućih generacija.

Tablica 6 – Razlike tipova odgovornosti na tvrdnjama

Red. br. var.	F	P	Aritmetičke sredine skupina				Razlike među skupinama
			1	2	3	4	
1.	1.1492	.3294	2.500	2.100	1.743	1.929	
2.	10.6047	.0000	3.222	1.600	1.820	1.648	1–2,4,3
3.	7.4505	.0001	2.500	1.800	1.769	1.436	1–4
4.	4.4043	.0044	2.900	3.800	3.921	4.049	4–1
5.	3.2049	.0228	2.600	3.400	3.564	3.604	4–1
6.	3.1789	.0236	3.000	2.600	2.435	2.144	
7.	.2663	.8497	2.700	2.500	2.589	2.484	
8.	.3750	.7710	2.600	2.800	2.487	2.448	

Razlike između pojedinih tipova odgovornosti utvrdili smo i pomoću analize varijance na dva dobivena faktora »korištenje prirode« i »čuvanje prirode«. Na oba faktora se pokazala statistički značajna razlika između tipova odgovornosti na razini $p < 0.05$. Na drugom faktoru razina značajnosti je i veća ($p < 0.001$). Kod ovog faktora smo pomoću Schefferova testa utvrdili i skupine parova značajnih razlika što pokazuju da su ispitanici »utilitarističkog«, »biocentričkog« i »holističkog« etosa skloniji prihvaćanju sadržaja ovog faktora od »antropocentričkog« etosa. Naime, već je analiza varijance na pojedinim tvrdnjama (Tablica 6) pokazala »polarizaciju« na dvije skupine (odgovornosti) etosa: na antropocentrički i holistički. To se potvrdilo i u analizi varijance (Tablica 7) na drugom faktoru gdje se svaka skupina razlikuje od antropocentričke skupine.

Tablica 7 – Razlike tipova odgovornosti na oblimin faktorima

	F	P	Aritmet. sredine skupina				Skupine razlika
			1	2	3	4	
Faktor 1 (korištenje)	2.004	.0189	.870	.357	.179	-.036	
Faktor 2 (čuvanje)	9.580	.0000	-1.686	-.158	-.125	.039	2–1

4.4 Tipovi odgovornosti i pravo vrsta na životni prostor

U ispitivanju mišljenja ispitanika o pravu vrsta na životni prostor pretpostavili smo dvije krajnje varijante. Prva je pripisivanje čovjeku većih prava od drugih biljnih i životinjskih vrsta, a druga izjednačavanje čovjeka kao vrste s drugim vrstama i izjednačavanje prava svih vrsta na životni prostor. Osim te dvije varijante uključili smo i treću po kojoj svaka vrsta ima toliko prava na životni prostor koliko si uspije

izboriti životnog prostora. Svaka od ovih teza bila je u upitniku zastupljena s jednom tvrdnjom koja ima svoje teoretsko uporište. Prva je u onome, primjerice da je čovjek »kruna stvaranja«, odnosno najrazvijenije biće evolucije. Iz takve čovjekove pozicije mogu se opravdavati sve njegove radnje u prirodi. Iz toga slijedi da je zaštita okoliša u okvirima čovjekovih interesa, potreba i naposljetku same volje. Druga je u izjednačavanju svih vrsta u pravu na životni prostor na Zemlji s pravima čovjeka, jer su živa bića (Meyer–Abich). Život na Zemlji nastao je izvan čovjekova djelovanja i prije njega. I sam čovjek je jedna vrsta života, pa kao što ima čovjek, tako i sav ostali život ima jednaka prava na opstanak. Iz toga slijedi da nijedna vrsta nema pravo uništavati drugu vrstu (izvan okvira potrebitog životnog prostora!) i da čovjek kao tehnički razvijenije biće ima obvezu i dužnost štiti slabije vrste. Treća je biologistička (darvinistička) po kojoj se u procesu evolucije stalno vodi borba svake vrste za opstanak. U tome je čovjek, iako se kao vrsta pojavio kasnije od mnogih drugih vrsta, dosad bio najuspješniji. O tome kakve su buduće perspektive vrsta i čovjeka postoje različita shvaćanja – od optimističkih do pesimističkih – a to je i predmet mnogih suvremenih rasprava.

Tablica 8 – Odgovornost i životni prostor

Tipovi odgovornosti	Pravo vrsta na životni prostor			Ukupno
	Čovjek ima:		Vrsta ima prava koliko izbori	
	veća	jednaka		
1. Samo za svoju vrstu	0.14	0.73	0.58	1.5
2. I za korisne bilj. i živ.	0.14	0.73	0.58	1.5
3. I za sve vrste bilj. i život.	0.73	2.63	2.19	5.6
4. Za sav živi i neživi svijet	8.50	65.68	17.30	91.5
Ukupno	9.5	69.8	20.7	100.0

(hi -kvadrat = 15.832; df = 6; p = 0.014; Cramerov V = 0.107.

Napomena: svaka kućica u tablici predstavlja postotak ukupnog broja odgovora.)

Rezultati pokazuju da je holistički tip odgovornosti najviše zastupljen. Ispitanici tog tipa tvrde da čovjek nema veća nego jednaka prava na životni prostor kao i ostale vrste. Objašnjenje je u tome što holizam pretpostavlja život na Zemlji kao cjelinu koja postoji integralno. Dio ispitanika ovog tipa odgovornosti misli da svaka vrsta ima toliko prava na životni prostor koliko uspije izboriti. Prema ovim rezultatima holistički etos uključuje i varijantu borbe za životni prostor kao način supostojanja.

4.5 Tipovi odgovornosti i suverenitet nad prirodnim dobrima

U ovome dijelu analizirat ćemo odnos između tipova odgovornosti i odnosa prema suverenitetu nacionalne države nad prirodnim dobrima na primjeru tropske prašume kao prirodnog dobra i Brazila kao suverene države.⁵

Bez dvojbe se može i ovdje, kao i u prethodnom slučaju »prava vrsta na životni prostor« zaključiti da holistički tip odgovornosti uvažava ograničavanje suvereniteta nacionalnih država nad prirodnim dobrima. Preko 50% ispitanika holističkog tipa odgovornosti smatra da međunarodna zajednica može i bez naknade ograničiti suve-

⁵ O ovoj tematici vidi i u autorovu članku: »Pravo na životni prostor, suverenitet i privatno vlasništvo« (rukopis).

renitet Brazilu u korištenju prašume na njegovom teritoriju. Zanimljivo je, pak, to da su antropocentrički, utilitaristički, pa i biocentrički tip odgovornosti malo zastupljeni. Očekivali smo da će za prvi tip odgovornosti biti veći broj ispitanika, tj. da će biti značajno više povezan s potpunim suverenitetom.

Tablica 9 – Odgovornost i suverenitet nad prirodnim dobrima

Tipovi odgovornosti	Tipovi suvereniteta			Ukupno
	Potpuni suverenitet	Ograničeni suverenitet		
		uz naknadu	bez naknade	
Samo za svoju vrstu	0.58	0.73	0.14	1.5
I za korisne bilj. i život.	0.00	1.17	0.29	1.5
I za sve vrste bilj. i život.	0.14	3.66	1.90	5.7
Za sav živi i neživi svijet	2.19	43.92	45.24	91.24
Ukupno	2.9	49.5	47.6	100.0

(hi -kvadrat = 58.368; df = 6; P = 0.000; Cramerov V = 0.206.

Napomena: svaka kućica u tablici predstavlja postotak od ukupnog broja odgovora)

4.6 Ekološka osjetljivost i pravo vrsta na životni prostor

U ovom odjeljku navodimo rezultate analize varijance na faktorima ekološke osjetljivosti »korištenje prirode« (F1) i »čuvanje prirode« (F2). Na oba faktora pokazale su se statistički značajne razlike između skupina ispitanika s obzirom na odgovore na pitanje o pravu vrsta na životni prostor.

Tablica 10 – Ekološka osjetljivost i pravo vrsta na životni prostor: razlike među grupama

	F	P	Aritmet. sredine skupina			Skupine razlika
			1	2	3	
Faktor 1 (korištenje)	28.652	0.000	.4012	-.1849	.4382	1-2
Faktor 2 (čuvanje)	15.5161	0.000	-.2029	.1394	-.3583	2-3

U oba faktora Schefferov je test izdvojio po dvije skupine parova značajnih razlika.

U prvom faktoru značajno se razlikuju dvije skupine parova. Prvi par čini skupina onih ispitanika koji smatraju da čovjek ima veća prava na životni prostor od ostalih vrsta i grupa onih koji smatraju da čovjek nema veća prava. Drugi par značajnih razlika je skupina ispitanika koji smatraju da svaka vrsta ima toliko prava na životni prostor koliko si izaberi i onih koji smatraju da čovjek nema veća prava od ostalih vrsta na životni prostor. Prva i treća skupina sklonija je prihvaćanju latentne strukture ovog faktora »korištenje prirode«, tj. današnjim utilitarnostima.

U drugom faktoru također su dva para skupina međusobno značajnih razlika. Radi se o identičnim parovima kao i u prvom faktoru s tim što je u ovom slučaju skupina ispitanika koja smatra da čovjek nema većih prava na životni prostor od ostalih vrsta sklonija prihvatiti »čuvanje prirode« (Faktor 2) današnje odricanje za dobrobit budućih generacija i da ne bi nastala ekološka katastrofa na zemlji.

Rezultati pokazuju polarizaciju ispitanika na one koji zagovaraju »korištenje pri-

rode«, a istodobno da čovjek ima veća prava na životni prostor od ostalih vrsta i da svaka vrsta ima toliko prava koliko izbori, s jedne strane i na one koji zagovaraju »čuvanje prirode« i jednaka čovjekova prava na životni prostor kao i ostale vrste, s druge strane.

4.7 Ekološka osjetljivost i suverenitet nad prirodnim dobrima

Analiza varijance pokazuje da su na oba faktora statistički značajne razlike između ispitanika s obzirom na odgovor o pitanju državnog suvereniteta nad prirodnim dobrima. Također su pomoću Schefferova testa izdvojene skupine parova međusobno značajnih razlika. U svakom faktoru izdvojena su po dva takva para značajnih relacija.

Tablica 11 – Ekološka osjetljivost i suverenitet nad prirodnim dobrima: razlike među skupinama

	F	P	Aritmet. sredine skupina			Skupine razlika
			1	2	3	
Faktor 1 (korištenje)	9.474	0.000	.7336	.0819	-.1309	1–3
Faktor 2(čuvanje)	27.704	0.000	-1.1023	-.1663	.2357	3–1

U prvom faktoru međusobno se razlikuju skupina ispitanika koja smatra da država ima potpuni suverenitet nad prirodnim dobrima od druge dvije skupine tj. onih ispitanika koji smatraju da suverenitet treba ograničiti. Zagovornici potpunog državnog suvereniteta nad prirodnim dobrima skloniji su prihvaćanju današnjeg utilitarnog aktivnog korištenja prirodnih dobara nego zagovornici ograničavanja državnog suvereniteta (sa kompenzacijom ili bez nje).

U drugom faktoru značajno se razlikuje skupina s radikalnim stajalištem o ograničavanju državnog suvereniteta bez naknade od ostale dvije skupine ispitanika. Zagovornici radikalnog ograničavanja državnog suvereniteta nad prirodnim dobrima skloniji su od ostale dvije skupine prihvaćanju odricanja za dobrobit budućih generacija i upozorenju na moguću katastrofu, tj. »aktivnom čuvanju prirode«.

I ovdje se pokazala polarizacija ispitanika na one koji zagovaraju »aktivno korištenje prirode« i »potpuni državni suverenitet«, s jedne strane, i one koji zagovaraju »aktivno čuvanje prirode« i »ograničavanje državnog suvereniteta« nad prirodnim dobrima, s druge strane.

5. ZAKLJUČCI I KOMENTAR

Istraživanje je pokazalo da je najvećem postotku ispitanika (91%) prihvatljiv holistički tip odgovornosti, što smatramo da je (a) pozitivno u kontekstu globalnih razmišljanja o zaštiti okoliša i (b) da je vjerojatno posljedica znanja ili barem informiranosti mladih iz različitih izvora. Budući da se u istraživanju radilo o odgovornosti kao tipu etosa, pretpostavljamo da su moralne prosudbe i vrijednosti bile primarne u opredjeljenju ispitanika. U tom slučaju radi se o postkonvencionalnoj razini moralnih prosudbi.

Holistički pristup još ne znači garanciju praktičnog ponašanja pojedinca u svakodnevici, već više deklarativnu podršku nekim načelima u ekološkoj zaštiti. On je

primjereniji postavljanju zahtjeva globalno–institucionalnim razinama, tj. očekivanom ponašanju institucija koje utječu na stanje okoliša i za njega su odgovorne.

Čini se vrijednim napomenuti da se holizam – barem što se tiče Hrvatske, a ona nije niti primjer niti iznimka – globalne vrijednosti i globalna odgovornost konfrontira s praktičkim ponašanjem. U našoj svakodnevici više su prisutni antropocentrički i utilitaristički etosi nego holistički, što za razinu moralnih prosudbi znači »predkonvencionalno« moralno prosuđivanje (egoistični interesi). Ova, svakodnevno opazajno utvrdiva ponašanja iz empirije, nisu u istraživanju potvrđena kao dominantna ili značajno izražena. To može biti posljedica unutarnjeg sukoba vrijednosti među mladima. Jer, s jedne strane praktično korisno i egocentrično ponašanje donosi probitak i uspjeh, a s druge strane spoznaja da to može biti u širim razmjerima kratkoročno, orijentira mlade na holizam. Problem se može promatrati i kao odnos između prakse */sein/* (dominacija antropocentrizma i utilitarizma) i teorije */sollen/* (poželjnost biocentrizma i holizma). A uzimajući u obzir znanstveno–tehničke potencijale i poželjne vrijednosti života, radi se o odnosu između »moći« */können/* činiti i »htjeti« */wollen/* činiti.

Rezultati na instrumentu »ekološke osjetljivosti« pokazali su postojanje dviju latentnih dimenzija: »čuvanje prirode« (ekološka osjetljivost) i »korištenje prirode« (ekološka indiferentnost). Obje dimenzije su u nekim ranijim istraživanjima utvrđene kao karakteristične dimenzije ekološko–razvojne svijesti mladih u Hrvatskoj – kao vrijednosna konfrontacija u prihvaćanju i osporavanju razvoja modernog društva.

Vrlo mali postotak ispitanika smatra da čovjek ima veća prava na životni prostor od drugih vrsta (8%). Najveći postotak ispitanika smatra da čovjek nema veća prava od drugih vrsta. Od ukupnog broja ispitanika takvih 65%, a svi su istodobno pristalice holističkog tipa odgovornosti. Ispitanici koji zagovaraju da »čovjek nema veća prava« na životni prostor od ostalih vrsta skloniji su »čuvanju prirode« od ostalih ispitanika.

Većina ispitanika prihvaća ograničavanje suvereniteta država nad prirodnim dobrima (91%), tj. 43% podržava ograničavanje uz kompenzaciju, a 45% je za ograničavanje bez kompenzacije. Sve su to ispitanici s holističkim tipom odgovornosti (etos–tipom). Ograničavanju suvereniteta skloniji su ispitanici koji u ekološkoj osjetljivosti zastupaju stajalište »čuvanje prirode« od onih koji zastupaju »korištenje prirode«.

Usporedba »tipova odgovornosti« s odgovorima o ekološkoj osjetljivosti, suverenitetu nad prirodnim dobrima i pravu vrsta na opstanak, pokazuje vrlo jasnu diferencijaciju na dvije ekstremne strukture vrijednosti između kojih sigurno postoje i druge mješovite strukture. Naime, na orijentaciju vezanu uz dominaciju čovjeka i njegovu korist (antropocentrizam) i na orijentaciju koja pretpostavlja vrijednost cjeline živog i neživog svijeta (holizam).⁶

6 Napominjemo da rezultate ovog istraživanja s obzirom na populaciju i ograničene instrumente smatramo indikativnim a ne reprezentativnim.

LITERATURA:

- Altner, G. (1991). **Naturvergessenheit. Grundlagen einer umfassenden Bioethik.** Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Armstrong, S. J., Botzler, G. (1993). **Environmental Ethics.** New York: McGraw–Hill, Inc.
- Auer, A. (1984). **Umweltethik. Ein theologischer Beitrag zur ökologischen Diskussion.** Düsseldorf: Patmos.
- Birnbacher, D. (Hrsg.). (1986). **Ökologie und Ethik.** Stuttgart: Reclam.
- Birnbacher, D. (1988). **Verantwortung für zukünftige Generationen.** Stuttgart.
- Cifrić, I. (1994). **Napredak i opstanak.** Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Cifrić, I. (1997). Traganje za svjetskim ekološkim etosom. **Socijalna ekologija**, 6(1–2):53–70.
- Frankena, W. K. (1979). Ethics and Environment. U: Goodpaster, K. E., Sayre, K. M. (Ed). **Ethics and Problems of the 21st Century.** London: Notre Dame (str. 3–20).
- Hillmann, K. H. (1981). **Umweltkrise und Wertwandel.** Frankfurt & Bern: P. D. Lang.
- Hösle, V. (1996). **Filozofija ekološka krize.** Zagreb: Matica hrvatska.
- Inglehart, R. (1989). **Kultureller Umbruch. Wertwandel in der westlichen Welt.** Frankfurt/New York: Campus.
- Irrgang, B. (1992). **Christliche Umweltethik.** München/Bern: Reinhardt.
- Irrgang, B. (1996). Ein Ethos ökologisch orientierter Humanität als Weltethos. U: Kessler, H. /Hrsg/. 1996: 216–225.
- Jonas, H. (1979). **Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation.** Frankfurt.
- Kessler, H. (Hrsg.). (1996). **Ökologisches Weltethos.** Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft.
- Kluxen, W. (1974). **Ethik des Ethos.** Freiburg/München.
- Lenk, H. (1987). Über Verantwortungsbegriffe und das Verantwortungsproblem in der Technik. U: Lenk, K., Ropohl, G. (Hrsg). **Technik und Ethik.** Stuttgart: Reclam, str. 112–148.
- Leopold, A. (1949). The Land Ethic. U: Leopold, A. **The Sand County Almanac.** New York, str. 201–226.
- Lohaus, P. (1995). **Moderne Identität und Gesellschaft.** Opladen: Leske + Budrich.
- Macer, D. R. J. (1994). **Bioethics for the People by the People.** Christchurch, N.Z.: Eubios.
- Meyer–Abich, K. M. (1984). **Wege zum Frieden mit der Natur. Praktische Naturphilosophie für die Umweltpolitik.** München: Carl Hanser Verlag.
- Moscovici, S. (1982). **Versuch über die menschliche Geschichte der Natur.** Frankfurt.
- Norton, B. G. (1993). Environmental Ethics and Weak Anthropocentrism. U: Armstrong, S. J. /Botzler, R. G. /ed/. **Environmental Ethics.** New York...: McGraw–Hill, Inc. (286–291).
- Ott, K. (1994). **Ökologie und Ethik. Ein Versuch praktischer Philosophie.** Tübingen: Attempto Verlag.
- Pozaić, V. (ur). (1991). **Ekologija. Znanstveno–etičko–teološki upiti i obzori.** Zagreb: Filozofsko–teološki institut DI.

- Regan, T. (1993). The Case for Animal Rights. U: Armstrong, S. J., Botzler, R. G. (1993). **Environmental Ethics. Divergence and Convergence**. New York...McGraw–Hill, Inc.
- Reheis, F. (1996). **Die Kreativität der Langsamkeit**. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Reusswig, F. (1994). **Lebensstile und Ökologie**. Frankfurt: Institut für sozial-ökologische Forschung.
- Ropohl, G. (1987). Neue Wege, die Technik zu verantworten. U: Lenk, H., Ropohl, G. (Hrsg). **Technik und Ethik**, str. 149–176.
- Sachsse, H. (1987). Ethische Probleme des technischen Fortschritts. U: Lenk, H., Ropohl, G. (Hrsg). **Technik und Ethik**, str. 49–80.
- Schäfer, L. (1993). **Das Bacon–Projekt. Von der Erkenntnis, Nutzung und Schonung der Natur**. Frankfurt: Suhrkamp.
- Schlitt, M. (1992). **Umweltethik**. Pardeborn/München/Wien/Zürich:Ferdinand Schöningh.
- Schweitzer, A. (1966). **Die Lehre von der Ehrfurcht vor dem Leben**. München: Beck.
- Simonis, U. E. (1993). **Globale Umweltprobleme. Eine Einführung**. Berlin: WZB. FS II 93–408.
- Singer, P. (1984). **Praktische Ethik**. Stuttgart: Reclam.
- Štulhofer, A., Kufirin, K. (1996). Od obilja do altruizma i druge ekološke priče. **Socijalna ekologija**, 5(2):171–184.
- Taylor, P. W. (1986). **Respect for Nature**. Princeton: Princeton University Press.
- Zimmerli, W. Ch. (1987). Wandelt sich Verantwortung mit technischem Wandel? U: Lenk, H., Ropohl, G. (Hrsg). **Technik und Ethik**, str. 92–111.

ETHOS OF RESPONSIBILITY AND ECOLOGICAL SENSITIVITY

Ivan Cifrić

Faculty of Philosophy, Zagreb

Summary

This article discusses the relationship between "the responsibility for ecological conditions of life" (four types of eco-ethos: egocentric, utilitarian, biocentric and holistic) versus "ecological sensitivity", "sovereignty over natural goods" and "the right of species to life space". Empirical research has been carried out (1997) on student sample (N=685) of University of Zagreb.

The highest percentage of subjects (91%) accepts the holistic ethos. 97% of subjects (88% holists) accepts the restriction of state sovereignty over natural goods (45% without compensation). The majority of subjects thinks that man does not have bigger rights to life space than other species (65% are the advocates of holistic ethos).

By means of factor analysis two factors of "ecological sensitivity" have been obtained. Proponents of "the use of nature" advocate total state sovereignty over natural goods and bigger man's rights to life space, and the proponents of "the preservation of nature" are in favor of restricted state sovereignty and equal rights to life space of man as well as of other species.

The differentiation of subjects according to the types of ethos has also been established. It showed (the minority of) egocentrics and utilitarians and (the majority of) biocentrics and holists.

Key words: ethics, ecological sensitivity, ethos-type, ecological responsibility, common concern of humankind, the rights of species, ecological sovereignty.

DAS ETHOS DER VERANTWORTUNG UND DIE ÖKOLOGISCHE SENSIBILITÄT

Ivan Cifrić

Die Philosophische Fakultät, Zagreb

Zusammenfassung

In dem Artikel wird über die Beziehung "der Verantwortung für ökologische Lebensbedingungen diskutiert" (4 öko-Ethos Typen: egozentrischer, utilitaristischer, biozentrischer und holistischer Typ), gegenüber der "Ökologischen Sensibilität", "der Souveränität auf Naturgütern" und "dem Anrecht der Gattungen auf den Lebensraum".

Die empirische Untersuchung wurde 1997 auf dem Studentenmuster (N=685) der Universität Zagreb, durchgeführt.

Der höchste Prozentsatz der Befragten nimmt das holistische Ethos an (91%).

97% der Befragten (davon 88% Holisten) akzeptiert eine Abgrenzung der staatlichen Souveränität auf den Naturgütern (45% davon ohne Kompensation). Die meisten Befragten denken, daß der Mensch keine höheren Ansprüche auf den Lebensraum besitzt, als andere Gattungen (65% sind Befürworter des holistischen Ethos).

Durch die Faktor-Analyse bekam man 2 Faktoren der "Öko-Sensibilität".

Die Befürworter der "Natur-Benutzung" befürworten die vollkommene staatliche Souveränität auf den Naturgütern und höhere Ansprüche des Menschen auf den Lebensraum.

Die Befürworter des "Naturschutzes" befürworten die begrenzte staatliche Souveränität und gleiche Rechte auf den Lebensraum sowohl für den Menschen, als auch für andere Gattungen.

Eine Differenzierung der Befragten in bezug auf Ethos-Typen wurde festgestellt: (die weniger zahlreichen) Egozentriker und Utilitaristen, und (die meisten) Biozentriker und Holisten.

Grundausdrücke: die Ethik, der Ethos-Typ, die gemeinsame Fürsorge der Menschheit (common concern of humankind), die ökologische Sensibilität, die ökologische Souveränität, die ökologische Verantwortung, die Rechte der Gattungen